

GABORJÁK ÁDÁM

„Embólia kisasszonynak”

HAJNÓCZY ÉS A KORTÁRS „FIATAL” KÖLTÉSZET?

P. D. emlékének

Bevezetés. A hiányzó láncszem

Dolgozatomban Hajnóczy Péter irodalmi hagyományát vizsgálom a kortárs fiatal költészet felől olvasva. Ezen kutatásokra két döntő észrevétel vezérelt. Az egyik, hogy az általam ismert szakirodalomban meglehetősen kevés szó esik Hajnóczy irodalmi utóéletéről. A másik pedig, hogy némi, erős gyanúra okot adó nyelvi-esztétikai morajlást érzékelek a kortárs fiatal irodalomban, mely rezonanciák mintha Hajnóczy felől érkeznének. De lássuk kicsit részletesebben is ezeket.

Először is kétségtelen, hogy a Hajnóczy-recepció mára eléggé szerteágazóvá vált. Egyfelől jól érzékelhető, hogy a diskurzus korábbi szakasza leginkább a vissza- és megemlékezésektől, az ún. kultikus beszédmódtól terhes.¹ A maradék öröme pedig a tudományos beszédmódnak jutott, mely egyre többféle szempontból értelmezi újra Hajnóczy szövegeit, korabeli fogadtatását, vagy éppen kánonban elfoglalt helyét. Alighanem ennek köszönhetően manapság már nyugodtan beszélhetünk az ún. Hajnóczy-olvasásról. Éppen ezért feltűnő ez a recepció hiány. Kissé elnagyoltnak látom például az olyan kijelentéseket, miszerint „mai távlatból nem igen érzékelem Hajnóczy és Spiró – egykor kánonok centruma felé tartó – olvasásmódjának hatástörténeti »jelenlétét«”.² Bár Szirák Péter ezt inkább az általa tárgyalt szerzők kritikai-tudományos diskurzusokra redukálása ugyanakkor kissé leegyszerűsítő, az argumentatív munkát inkább megkerülő megjegyzésnek tűnik. Hasonlóan problémásnak tartom a Szirák szövegével vitatkozó Kabai Csaba³ recepciótörténeti esszéjének homlokegyenest ellentmondó kijelentését, miszerint „Hajnóczy 1981-ben lezárult életműve manapság (is) mozgásban van, hatása, jelenléte nem megkerülhető”. Ez a megjegyzés, bár igen hangzatosnak és tartalmasnak tűnik, átgondolva mégis kissé homályos. Hajnóczy nem megkerülhető, hiszen jelen van, mint ahogy azt a Kabai által felsorolt monográfiák, tanulmány-, és interjúkötetek mutatják. Idáig érthető a gondolatmenet. A szerző hatása azonban már kevésbé világos, mivel Kabai sem utal senkire, illetve semmilyen életműre, ami alátámaszthatná ezen téziseket. Így valószínűleg sokkal közelebb kerül Szirák gondolatmenetéhez, mint szeretne.

¹ Vö. Turi Tímea: Hajnóczy háta, In De capo al fine – Folytatódó párbeszédben (szerk. Cserjés Katalin, Gyuris Gergely), 11–27.

² Szirák Péter: Folytonosság és változás – A nyolcvanas évek magyar elbeszélő prózája, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998, 8–9.

³ Kabai Csaba: „A siker: bűn”. A Hajnóczy-recepció néhány kérdése, Új Forrás 2007/1., 82–91.

Annyit tehát mégis a(z) (egyébként sok szempontból igen éles tekintetű) kritikusok szemére vethetünk, lehet, nem a hatástörténeti jelenléttel van itt a gond, hanem a hermeneutikai (nap)szemüveggel, mely inkább eltakarja, semmint láttatná a dolgokat. Egyrészt, mint említettem, a Hajnóczy-legenda, s ezáltal az életmű mindig is tovább élt, folytatódott, igaz, inkább az irodalmi élet szóbeli formáiban (pl. interjúk, rádióbeszélgetések stb.).⁴ Másrészt – Kabaival egyetértve és Szirákkal vitatkozva –, feltételezhetjük, hogy a szépirodalmi újraolvasások, -értelmezések korábban is meghatározónak bizonyultak. Legfeljebb kevésbé észrevehető formában. Hiszen mára a recepció egyik legközhelyszerűbb kijelentésévé vált, hogy Hajnóczy szövegeinek lényeges szerepe volt az ún. prózafordulatban és a „Péterek nemzedékében”. A legtöbben úgy kezelik ezt, mintha teljesen kézenfekvő lenne e kijelentés tartalmi mibenléte, pedig alighanem sokkal többet elfed, mintsem mutatna. Ennek valószínűleg az is az oka, hogy sokáig jóval több szó esett azokról a hetvenes évek második felében, nyolcvanas évek elején alkotó (vagy éppenséggel indult) írókról, akik az elmúlt évtizedek irodalmát és kritikai diskurzusát többé-kevésbé meghatározták. Ezen nevek között azonban szép számmal találunk Hajnóczyhoz köthető neveket, pl. Garaczi László, Németh Gábor, Hazai Attila, Solymosi Bálint vagy Ficsku Pál. A „hatástörténeti jelenlét” kérdését tehát csak alaposabb szövegértelmezéseken keresztül válaszolhatnánk meg.

Ehhez viszont szorosan kapcsolódik a másik, fentebb említett mozzanat. Meglátásom szerint ugyanis a tudományos-kritikai diskurzus erősödése mellett egyre hangsúlyosabbá, meghatározóbbá válik a Hajnóczy-korpusz nyelvi-irodalmi felfedezése, újraértékelése a kortárs irodalomban. S éppen ez vezetett a fentebbi gondolatok megfogalmazásához. Írásomban tehát ezt a hiányt szeretném kissé tisztázni. Ahhoz viszont, hogy e második észrevételt érthetőbbé tegyem, kisebb kitérőket fogok tenni, kapukat nyitni más kontextusok felé. Megjegyzem, az alábbi gondolatok egy része még merő hipotézis, sok munka és olvasás, értelmezés szükséges állításaim kielégítő igazolására.

A költői nyelvkezelés változatai. Egy befejezetlen projektum

A bevezetőmben említett hiányok vizsgálatához előzetesen Szkárosi Endre egy nemrégiben megjelent tanulmányának gondolatmenetére támaszkodnék. Szkárosi *A költői nyelvkezelés változatai Hajnóczy késői prózájában* című igen izgalmas írásában⁵ azzal a kérdéssel foglalkozik, vajon miért van az, hogy kezdetben Hajnóczyt egy alapvetően nyitott, fogadókéssz irodalmi közeg vette körül, kései prózai alkotásai (elsősorban a *Jézus menyasszonya-kötet* szkázai) mégis perifériára szorultak ugyanebben a térben. Szkárosi ennek lehetséges magyarázatául a korabeli „fiatal” irodalom státuszának meglehetősen bizonytalanságát, valamint a Hajnóczy-próza radikális kísérletező kedvét jelöli meg:

⁴ Pl. anekdota, pletyka, interjú, beszélgetések, stb. Igen tanulságos ezek fontosságáról és értelmezési lehetőségeiről az alábbi írás. Müllner András: Az anekdotáról Baksa Soós János és Erdélyi Miklós In Müllner András: A császár új ruhája – Esszék a könyv és a hipertext kapcsolatáról, valamint más médiumokról, Jászóveg, Budapest, 2007, 185–200.

⁵ Szkárosi Endre: A költői nyelvkezelés változatai Hajnóczy késői prózájában In Tudom. De tudom-e? A párbeszéd kiterjesztése – Az újraolvasás lehetőségei (szerk. Cserjés Katalin, Urbanik Tímea, Turi Tímea, Kovács Kriszta), Lectum, Szeged, 2009, 19–30.

Hajnóczy e kötete, kétségtelen, egészében radikális kihívás a magyar prózairodalom elkényelmesedése, éppen frissiben rögzülő kánonrendje ellen. Olyan inspirációk és poétikai elvek alapján működő szövegeket tartalmaz, amelyek nem ismeretlenek a korszak kultúrtörténetének experimentális zónájában, sőt, azzal szinte egyívásúak – azonban egy olyan hazai közegben jelennek meg, ahol ezek a folyamatok el sem kezdődtek, vagy ha elkezdődtek, tevőlegesen vagy módszeresen elhallgatással elfojtattak (21.)

Hajnóczy szövegeinek „radikális eklektikussága”⁶ Szkárosi szerint a narratív komplexitásban és a nyelvkezelésben keresendő, s a szövegértelmezés nehézségei is éppen abból fakadnak, hogy nem vesszük figyelembe ezt a kettőséget. Hajnóczy kisprózáiban (*Embólia kisasszony*, *A kopt nők*, *Tenegerésztszít... stb.*) a narratív logika felfüggesztődik⁷ az asszociatív narratív stratégiák és a retorika, a „költői” nyelvhasználat által.⁸ Ezek alatt olyan „eszközöket” kell érteni, mint narratív elnagyolás, radikális rövidre zárás, tér- és időszűrés, ismétlés, antinómia, nominális hiányos mondat, kollázs, a név metaforikus és szó szerinti jelentésének abszurd ütköztetése stb. A nyelvi-műfaji határátlépésben pedig Szkárosi egy olyan sajátos, a korban még járatlan, ám a magyar próza megújulását magában rejtő, következképp folytatásra érdemes utat lát.⁹ Továbbá felveti annak a lehetőségét: egyáltalán nem biztos, hogy ezeket a szövegeket is a hagyományos értelemben vett próza területére kellene sorolnunk.¹⁰

Ugyanakkor nem Szkárosi volt az egyetlen kritikus, aki ilyen véleménnyel volt Hajnóczyról. A manapság nagy népszerűségnek örvendő Marno János – akinek írásai végső soron éppen a költészet határait kérdőjelezi meg (l. a *Nincsen líra √ nélkül* kötet címet) – emlékműsorában szintén a Hajnóczy-próza költőiségére hívja fel a figyelmet. „[H]onnan a Hajnóczy-szövegek már-már regurális fegyelme és rend-kívüli hatóereje? Az, ami ezt a prózát a költészethez közelíti [...], honnan a vészjósló egyensúlyozás a fogalmi és a metaforikus között?” – teszi fel kérdéseit Marno.¹¹ Fogalmi és metaforikus közti ingadozás példájára éppen a jogihatalmi diskurzus belekeveredését említi példának. A *rend-kívülit* tehát, mint azt a tipográfia is jelzi, egyaránt kell kuriózumként, a nyelvi megformáltság sajátosságaként és a társadalmi

⁶ Vö. Cserjés Katalin: „a lebegő orgonagyökér” – Egy Hajnóczy-prózakalauz első fejezetei, [szerzői kiadás], 2009, 48–49.

⁷ „Mindeközben a kérdések, a kijelentések, a szövegkollázsok és a szabad asszociációk tiszta, éles szerkezetet rajzolnak ki, amelyben tulajdonképpen nincs tematikus értelemben vett narratív tartalom, ami pedig a narrációban megindulna, azt egy költői nyelvi cselekvés azonnal elvágja. A kibontakozni ekképpen nem tudó motivikus nyelvi elemeknek olyan lezáratlan energiája halmozódik fel így, amely a költői szerkezet szigorú zártságában az esztétikai feszültség dinamikáját képes adni.” Szkárosi, id. m. 24.

⁸ Ez az izgalmas kérdés még további kutatásokat, értelmezéseket igényelne. Érdemes lenne többek közt Paul de Man retorikaelmélete felől megvizsgálni, aki a figuratív nyelv működésében hasonló transzgresszív erőt lát. Vö. Paul de Man: Szemiotológia és retorika. In Paul de Man: Az olvasás allegóriái (ford. Fogarasi György), Magvető, Budapest, 2006, 13–31.

⁹ Szkárosi id. m. 22.

¹⁰ „[A] nyelvi sűrítés új, a magyar prózairodalomban szokatlan módszerei teszik ezt lehetővé – ami persze azt a kérdést is magával hozza, hogy vajon akkor prózai művekkel van-e még dolgunk” (20.)

¹¹ Marno János: Amióta most már egyre inkább, In A véradó – Hajnóczy Péter emlékezete (vál., szerk. Reményi József Tamás), Nap kiadó, [Budapest], 2003, 128–131, 129. (a továbbiakban A véradó)

közegre vonatkozó kijelentésként érteni. Hajnóczy baráti és kritikusi köréből Alexa Károly és Hekerle László szintén az epika lírai alapmagatartását emeli ki írásaikban.¹²

A költészet, s most már a kortárs irodalom irányába vezetnek minket Dunajcsik Mátyás a 2007-ben megjelent *Összegyűjtött írások* c. Hajnóczy-kiadásról írt könyvkritikájának részletei is:

Ezek a legkülönbélebb eljárások bizonyára kitörési kísérletek voltak a „hagyományos próza” – s azzal együtt a tárgyául szolgáló realitás – fullasztó börtönéből, s a kitörés egyetlen, meglehetősen váratlan irányba, mégiscsak sikerült: történetesen a költészet felé. Nem beszéltünk még ugyanis Hajnóczy életművének „másodvirágzásáról” [...] a Bán Zoltán András által „rémperecek”-nek nevezett kísérletekről. E kisebb lélegzetű szövegek [...] legjobbjai azonban *valóban* a logika és a realitás túloldaláról felhangzó híradásokként hangzanak fel, hideglelős és megrázó költői erővel, magukba sűrítve mindazt az [sic!] groteszk és katartikus tragikumot, mely valószínűleg mindvégig ott parázslott Hajnóczy művészetének mélyén.¹³

A kísérleti másodvirágzás tehát a kortársi kritikai diskurzusban elismerően jelenik meg, mondhatni az utókor megérett, felnőtt, s pótolta az elődök hiányosságait. Alighanem a határokat feszegető prózai alkotásokra a nyelvcentrikus szövegirodalom burjánzása után már sokkal érzékenyebb a recepció. Mindamellet a szövegek gyors felosztása gyengébb és legjobb darabokra némileg azt sugallja, hogy a költő-kritikusnak maga felé (is) hajlik a keze, s esetleg a felosztásban a költői újrafelfedezés is dominált.

Összefoglalva a fentieket. Szkárosi, miközben arról igyekszik meggyőzni olvasóját, hogy miért is olyan különleges ez a prózavilág, érezhetően egy másik problémáról is beszél. Nem mondanám, hogy Szkárosi (vagy mások) egyértelműen költőinek minősítik az életmű záró szakaszát, de mintha nagyon közel merészkedne egy ehhez hasonló következtetés levonásához. Azt viszont már merem állítani, hogy ha elfogadjuk azt a kijelentést, miszerint Hajnóczy esetében egy költői logika által újradimenzionált prózáról beszélhetünk, akkor meg lehet kockáztatni azt a kijelentést, hogy az életmű alapvetően nyitott egy költészeti befogadásra, újraolvasásra. A Hajnóczy-próza költészeti párhuzamaival kapcsolatos meglátások éppen séggel arra sarkallhatnak bennünket, hogy a próza mellett szétnézzünk egy kicsit alaposabban a (kortárs) líra területén is, hiszen a korpusz nyelvi-tematikai „felnyitása” akár ezen a területen is folytatódhatott. Felmerül tehát a kérdés, valóban zsákutcába torkollott-e ez az út?

¹² *A vese-szőrp* Alexa szerint „a líra és az epika – manapság egyre szélesülő – mezsgyéjén született.” L. Alexa Károly: (Re)konstruált (olvasó)napló In A véradó 152–158, 155.; Hekerle pedig ezzel kezdi írását: „Hajnóczy Péter epikáját lírai alapmagatartás szervezi: a meghasadt lét szilánkjából próbálja kiolvasni azt a közöset, igyekszik felmutatni azt a tiszta, elvont, önelvű tudást, amelyhez beszorított, magányos személye még hozzáférhet.” Hekerle László: Átokföld In Hekerle László: A nincstelenség előtt, Magvető, Budapest, 112–116, 112.

¹³ Dunajcsik Mátyás: Egy „kődlovag” hagyatéka - Hajnóczy Péter összegyűjtött írásai, Magyar Narancs XIX. évf. 43. szám <http://www.magynarancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=15424> (2011-02-08)

„Embólia kisasszonynak” – Hajnóczy és a kortárs fiatal irodalom

Hajnóczy költészeti recepciójának feltárásához alighanem széles spektrumot kellene áttekinteni. Közhelyszerű lenne a nagy költőbarát, Petri György munkásságát megvizsgálni ehhez a kérdéshez, s feltételezem, akár a fentebb említett Szkárosira és Marnóra mint költőre is hathatott e poétikus Hajnóczy-nyelv. Érdemes megemlíteni a kilencvenes évek második felében indult Nyilas Attila *A kavics* c. versét is, mely egyfelől egy Hajnóczy-ajánlás, ugyanakkor a vers szerkezetileg átveszi Hajnóczy ismétléses szerkezeten alapuló prózatechnikáját.¹⁴ Az itt felsorolt nevek csupán pillérek lehetnének egy későbbi, alaposabb vizsgálódáshoz. De továbbbi cölöpök leveréséhez ismét segítségünkre lehet Dunajcsik Mátyás említett kritikája, így ezért most újból hozzáfordulok. Írását ugyanis ezzel a gondolattal folytatja:

A latin betűk, A kopt nők, az Embólia kisasszony, A vese-szörp, A pad, A shiták, A nagymama beszáll és a Meghalt a trikóm című írásokra gondolok, melyeknek mitikus, tárgyakat megszemélyesítő, képes-utalásos beszédének szorongáslírája azóta is kísért a kortárs költészetben. Kemény István *A néma H* című könyvének *A tévé, A rádió és A műanyag* című verseiben mintha Hajnóczy meghalt trikója és felakasztott padja köszönne vissza, ahogyan *A latin betűk* című írásban talán *A semmieset* példázatának előképére lelhetünk Kemény legutóbbi kötetéből. S ugyanígy a legfiatalabb költőgeneráció egyes alakjainál: Bajtai András *Átlátszó városát* mintha egyenesen Embólia kisasszony alapította volna, mely fölött kopt nők gyakorolják az ellenőrzést, s a kocsmákban és pokoli peep-show-kban hajnalonta vese-szörpöt mérnek; Nemes Z. Márió *Alkalmi magyarázatai* pedig mintha azt a „fiziológiai miszticizmust” gondolnák tovább, melyről Alexa Károly írt az idézett Hajnóczy-szövegek kapcsán („A zsigerek közvetlenül 'érintkeznek' a világgal. Kinövesztett – metaforává emelt! – szerveink kommunikálnak a külső valósággal.”).

Tehát még egyszer. Kemény, Bajtai, Nemes Z. Márió. Fentebb Szkárosi, Marno, Nyilas. Úgy tűnik egész szépen képezhetnének egy hidat a nyolcvanas évektől a kilencvenes éveken át a kortárs fiatalokig. Már csak Szijj Ferenc hiányzik. Keményről most nem beszélnek, mindenesetre vegyük jegyzőkönyvbe Marno mellé.¹⁵ Sokkal inkább a fiatalok foglalkoztatnak ezúttal.

Két dolgot szeretnék hangsúlyozni, kiemelni ebből az idézetből. Egyrészt Hajnóczy „szorongáslírája [...] kísért” a kortárs költészetben. Nem ölt konkrét alakot, de visszajár, nyomokban megtalálható, s hangsúlyosan nyelvi-retorikai szinten kísért. A költészeti recepció tehát feltehetőleg többnyire nem a legenda- és kultuszépitésben vesz részt, nem is egy attitűdöt-magatartást hagyományoz át (ellentétben mondjuk az alkoholos, kódlvogagos mentali-

¹⁴ A vers a *Holtjáték* (AB-ART, Budapest, 2001.) c. kötetben olvasható. Ebből a szempontból fontos még az *Árgus* 2008/1-es számában megjelent *Hajnóczy hagyatéka* c. szöveg, mely Kabai Csaba idézett tanulmányának egy kivágott részletét írja át.

¹⁵ Az irodalom szövegfolyamán átívelő textuális hidakhoz egy további pillér: „Bajtai Andrást tartom a kötetből olyannak, aki érezhetően szintén Kemény költészetének útjelzéseit követte, de úgy került tőle tisztas látótávolságba, hogy saját lírai nyelvet hozott létre. Mindkettejükre jellemző a világ átláthatatlan rejtélyként, transzcendenciától sem mentes, felforgató idegenséggé váló érzékeltetése, az én elkülönböződéseinek, az ismeretlen másiktól való állandó függésének tételezése (pl. Bajtai: *A kislány*). Menyhért Anna Keményre vonatkozó pontos megfigyelését idézve, egyszerre adnak az olvasónak »túl sok és túl kevés fogódzót.«” Lapis József: *Utódok, boldog ősök* (Egészrész – Fiatal költők antológiája; Használati utasítás – versantológia), Alföld 2008/12, 106–112, 110.

tás prózai, hanem sokkal inkább nyelvi invencióként jelentkeznek. Ez kissé megnehezítheti a kutatást, hiszen először is meg kellene értenünk a Hajnóczy-szövegek retorikai működését, ahogy azt már Szkárosi elkezdte, aztán pedig az egyes költői életműveket, szövegeket. Továbbá féltő, hogy bizonytalanná válhatnak a kutatás határai, horizontjai, hiszen felmerülhet a kérdés, hogy egy strukturális, szerkezeti vagy metaforikus hasonlóság elegendő érv-e az összehasonlításhoz, következésképp mikor kiáltunk ki bárkit is szellemidézőnek. Le kell tehát mondanunk arról az illúzióról, hogy e nyomok valamiféle (megoldó)kulcsként működhetnek, melyek egy végső (filológiai) igazsághoz vezetnének el bennünket. Sokkal inkább roncolt jelekkel állunk szemben, melyek a szövegek interpretatív játékkerét bővítő szélesebb kontextusokhoz vezethetnek el minket. Másrészt érdekes megfigyelni, hogy Dunajcsik kritikája Szkárosihoz (és Alexa idézett írásához)¹⁶ hasonlóan egy-két kivételtől eltekintve ugyanazokat a szövegeket, az ún. Hajnóczy-szkázokat, ill. a *Jézus menyasszonya* és a hagyatéék rövidprózáit jelöli meg. Hajnóczy poetológiai vizsgálódásaihoz tehát akár egy viszonylag rögzített korpussszal is közelíthetünk, így érdemes lenne elsősorban ezekkel a szövegekkel összehasonlításokat végezni.

Dunajcsik viszont további neveket emel ki, akikkel már el lehet kezdeni a szellemidézést: Bajtai András és Nemes Z. Máriót. E két költő persze több szempontból is közös múltra tekint vissza. Mindketten a régi Telep-csoport alkotóiként indultak, mindketten lelkes Marno-olvasók, verseikben ajánlás formájában is találkozhatunk egymás megszólításával, Nemes Z. Márió pedig könyvkritikát is írt Bajtai első könyvéről.¹⁷ Továbbá mindketten kifejezetten vonzódnak a szürrealisztikus, látomásos képekhez és a félelmetes, groteszk és vizuális thriller-atmoszférához, és erősen narratív szerkesztésű, próza és vers határán mozgó szövegeket írnak. Mondhatnánk azt is: ideális tanítványok lehetnének. Dunajcsik kijelentését lehetőségünk van kissé tüzetesebben, azaz a szövegek olvasásával is megvizsgálni, sőt, egyéb érveket is felhozni állítása helyessége mellett. A továbbiakban helyszűke miatt azonban csak a legnyilvánvalóbb párhuzamról fogok beszélni: Bajtai András *Embólia* kisasszonynak dedikált legutóbbi kötetéről.

Bajtai András, a betűember

Az 1982-es születésű Bajtai András első kötete *Az átlátszó város* címen jelent meg 2006-ban.¹⁸ Bár a könyvvel kapcsolatban Dunajcsik három Hajnóczy-szöveget (*Embólia kisasszony*, *A kopt nő*, *A vese-szőrp*) is megnevezett, véleményem szerint ebben a könyvben még sokkal inkább tematikus-motivikus hasonlóságról beszélhetünk, semmint konkrétan kimutatható intertextuális párbeszédéről. A kötetben szereplő város megjelenítése például valóban sok szempontból emlékeztethet bennünket a Hajnóczy regényeiben megjelenő halott városokra.¹⁹ A két szerző közötti alkati hasonlóságot továbbá csak erősíti, hogy a szürrealis, thriller-

¹⁶ Alexa id. m. 153.

¹⁷ Nemes Z. Márió: *Idegváros és üvegkoporsó*, Kalligram 2008/5.

¹⁸ Bajtai András: *Az átlátszó város*, Parnasszus, Budapest, 2006.

¹⁹ Csak néhány példát emelnék ki: „Nem akartam és mégis. Most / írhatok a városról, ahol mindenki / tudja, mennyire fáj az ajtóknak, ha nyitva felejtjük őket.” (*Kibékülni az évszakokkal*, id. m. 25.); „Kémekeket a haldokló városokban, gondolta. [...] / Induljanak ők, végre / egyszer helyette, mintha volna még történet, / ami hosszabb, mint kézen a lenőtt köröm, / és hangosabb, mint az üvegek száraz csendje.” (*Mintha volna még történet*, Uo. 39.); „Egy utolsó, nagy visszatérésről beszélnek ebben / a las-

hangulat mellett mindketten erősen vizuális beállítottságúak, azaz gyakran alkalmaznak mozgóképes technikákat írásaik során.²⁰ A második, *Betűember* c. kötet viszont már jóval konkrétabb támpontokat adhat egy ilyen vizsgálódáshoz.²¹ Egyrészt az egész kötet egy „Embólia kisasszonynak” tett ajánlással kezdődik, amit ha szó szerint értünk, akkor az ajánlás visszavezet bennünket az egész *Jézus menyasszonya* c. könyvhöz, valamint a vonatkozó íráshoz. Továbbá a *Betűember* címadó, harmadik ciklusának elején a *Jézus menyasszonya* c. kisregényből származó álom szerepel mottóként.

Hogy egy ajánlás vagy egy mottó mennyire beszédes lehet, arra éppen a Hajnóczy-szövegek szolgálnak tanulsággal.²² Éppen ezért érdemes alaposabban megvizsgálni ezeket a szövegrészleteket. Ezek az idegen, intertextuális szövegdarabok megakasztják egy-egy szöveg olvasását. Irányjelzők, melyek különböző értelmezői utakra csábíthatják a befogadót. Gérard Genette²³ felosztása szerint viszont a mottók a transztextualitás különböző típusai közül a paratextusok közé tartoznak, akárcsak a cím, alcím, előszó, utószó vagy éppen a különböző jegyzetapparátusok stb. A paratextusok tehát belépők, kapuk a könyvek világába. De még találóbbnak érzem Genette paratextusokról írt könyvében (*Seuils*) használt küszöb metaforáját, hiszen a küszöb a ház azon tartozéka, mely egyszerre a lakótér külső/belső határainak láthatatlan jelölője, melyen öntudatlanul átlépünk, de akár meg is botolhatunk benne. A mottók ugyanakkor egy (ismertebb) beszélő hangjának, szavainak kölcsönvételeként is funkcionálhatnak, melyek már eleve bizonyos jelentéstartományokat mozgathatnak meg.²⁴

Mi köze van tehát a Betűembernek Embólia kisasszonyhoz? S hogy mi az, amit Bajtai versei kölcsönözhetnek ettől az idézett hangtól? A legegyszerűbben talán két szövegrészlet párhuzamba állításával lehetne illusztrálni, melyek leginkább szintaktikailag, valamint a gondolat asszociatív felépítésében hasonlítanak egymásra:

san kiháló városban, senki sem tudja biztosan, hogy / antilopok vagy bölények bújtak-e el a közeli erdőben / a vadászok sosem pislogó puskái elől, a gyerekek szétázott / teásfilterekkel aggatják tele a fákat, és a csillárokat / vastag szíjjakkal fojtják meg” (*Szóval furcsa*, Uo. 51.)

²⁰ Nem véletlen, hogy Bajtai költészete kapcsán is sokat emlegetik a filmes (pl. Lynch, Jarmusch, Kubrick, stb. hatásokat).

²¹ Megjegyzem, az általam olvasott kritikákban egyáltalán nem, vagy csak említés szintjén foglalkoztak ezzel a kérdéssel. L. Ijjas Tamás: Főbiák hangulatvilágításában (Irodalmi Páholy, 2010/2), Simon Márton: Lecsupasztva (Csillagszálló, 2010/9), Borsik Miklós: „a színek keze” (Alföld, 2010/9), Herczeg Ákos: Válogatott szorongások (Debreceni Disputa, 2010/2), Molnár Illés: „Az elváló igekötő magányossága” (Bárka, 2010/1), Kele Fodor Ákos: Magát elkülöníteni (Eső, 2009/tél), K. Kabai Lóránt: Bajtai András: Betűember (Magyar Narancs, 2009. december 3.), Payer Imre: Ex Libris (Élet és Irodalom, 2009/47), Kálmán Gábor: Szabályozatlan szorongás (KönyvesBlog, 2009. október 30.), Dunajcsik Mátyás: Az árnyékos oldal (Revizor, 2009. október 29.), Ayhan Gökhan: Horrorfilm, dalban elbeszélve (PRAE.HU, 2009. október 28.), L. Varga Péter: „Szép embertelenség” (Élet és Irodalom, 2009/41.).

²² A Hajnóczy-mottók működéseivel és tanulságaival bővebben Cserjés Katalin foglalkozott. Cserjés id. m. 57–77.

²³ Gérard Genette: Transztextualitás (ford. Burján Mónika), Helikon 1996/1–2, 82–91.

²⁴ Vö. „Segítségül hív egy (nála, meglehet, /el/ismertebb) beszélőt, és rá hivatkozva, az ő szavait kölcsönvéve húzza alá a most induló mű bizonyos jelentéstartományait. A mottó, jó esetben, a megértést segíti és támogatja (metonimikus kód: amikor önmaga s a szöveg közt érintkezéses viszony tételődik). Máskor épp a sejtelmet, a távlatot/távolságot növeli (metaforikus kód: ha e viszony a két elem távolságából, de egymásba olvashatatlanságából fakad), és elbizonytalanít. Ilyenkor talányossá tesz, nyugtalanságot kelt, s keresésre ösztönöz. A mottók: kapuk, melyekhez, ha nem hagyták őket eleve nyitva, a kulcs a recepción van.” Cserjés, id. m. 58–59.

Mivel Embólia kisasszony a lelkedbe telepszik, lehet egy madár röpte, víz tiszta kékje, egy kavics, egy kökénybokor, a feleséged, az anyád.

(Embólia kisasszony, 51.)

Végülis bárki lehet. A postás, aki megtanít titokban horgonycsomót kötni, a virágáros, aki az újságban az összes kérdőjelet felkiáltójelre cseréli, vagy a délutáni alvás az óvodában, takaró alatti csönd, anyám szilveszteri kocsonyája.

(Bárki lehet, 25.)

Ez az összevetés alighanem még elég kevés lenne Róma elfoglalásához, vagy éppen egy jól megalapozott érveléshez. Bár terjedelmi okokból nincs módomban most végigelemezni a teljes kötetet, néhány szempontot azért érdemes felvetni. Általánosságban a következő tematikus motívumokban látom a lehetséges kapcsolódási pontokat: 1. az ismeretlen m/Másiktól való félelem; 2. a beszélő szubjektum és a saját test idegensége, az elbeszélőből kinövő sötét lény; 3. a(z) (beszéd) eredet(é)ről való tudás hiánya, eltörlése; 4. az individuum (testi) alkotóelemeivel való játék. Lássuk kicsit alaposabban is ezeket a kérdéseket.

Az *Embólia kisasszony* címszereplőjét rendszerint az elbeszélő kivetített ösztön-énjeként, egy kimondhatatlan, szimbolizálhatatlan mélység nyelvi megjelenítőjeként értelmezik.²⁵ Egy azonosítatlan, kísérteties Másik: egyszerre a lírai én szorongásainak antropomorfizált megjelenítője, valamint a költői világba vetített (szöveg)entitás. Embólia kisasszony tehát eltörlí a fikció és a valóság határait, ellenáll a tudati megismerésnek, illetve a nyelvi-fogalmi megragadhatóságnak. Ezt mutatja már maga névadás is, hiszen Embólia kisasszony egy betegség elnevezéséből emelkedik metaforikus szintre, s e szervi-testi „származás” alapján értelmezhetjük úgy is, mint a szövegben vándorló, disszeminálódó jelölő metaforáját, mely elzárja a megértés és az értelmezés útját. Ugyanakkor a megszólalást is ő teszi lehetővé, akitől a nyelv és a ihletforrást jelentő „eleddig végig nem gondolt gondolat” ered, aki tudati határokig juttatja a szubjektumot. Nem véletlen, hogy Embólia kisasszony végül a halálba is elkísér, s olyan tapasztalatokat mutat meg, melyek elfojtott hatalmi vágyakat és erőszakot, obszcén élvezeteket (mint jouissance) hoznak felszínre.

Bajtai Embóliához hasonló „figurákból” többet is teremtett kötetében, számos versben visszatér ez a struktúra, de név szerint két ilyen emblematikus figura jelenik meg. Az egyik az első ciklusban megjelenő Süket nő, a másik pedig maga a címadó Betűember. Az itt elmondottakra példának hozhatjuk fel a *Jó cím* és a *Megszólít ügyis* verseket:

Eleinte jóban voltunk. Én etettem,
ő diktált nekem. Egy jobb jelzőt vagy
hasonlatot kaptam tőle, ha vigyáztam rá.
Mikor hétvégeként magammal vittem
sörözni, a jutalmam egy igazán jó cím is lehetett.
[...]

²⁵ L. Szkárosi id. m. 24–25. Vö. Fazakas Judit: A léthatár felé In Hoválettem – A párbeszéd helyzetébe kerülni (szerk. Cserjés Katalin, Gyuris Gergely), Lectum, Szeged, 2006, 139–148.

Most meg már minden hiába, nem tudom lerázni.
Látom a szemem sarkából, hogy a nyomomban van.
Üldöz. És tudom, üldözni fog mindvégig.
A verset akarja, és a nevet, ami a vers fölött van.
(Jó cím, 11.)

Tudom, hogy most is figyel. Talán itt
áll éppen a hátam mögött, és vállamra
teszi majd a kezét, ha ezt befejeztem.
[...]
Érzem, hogy figyel most is, én mégsem
tudom, mit mondhatnék neki. Várok.
Megszólít úgyis. Vagy semmit sem mond.
(Megszólít úgyis, 31.)

Az egyik legfontosabb motívum, ami összeköti ezeket a szövegeket, a tekintet. Emlékezhünk Embólia kisasszony átható tekintetére: „Néha furcsán villan a szeme, ahogy a szabó pápaszeme, amikor mértéket vesz. Ő is efféle cselekszik. De nem nadrágot vagy télikabátot akar varrni néked. Akaraterődöt méri fel, elszántságodat a harcra, őellene. Te nem sejtész semmit. Legfeljebb elkapod – merő véletlen! – Embólia kisasszony furcsa szemvillanását.” (50.). A Másik általi megfigyeltség a fentebbi versekben is hangsúlyos mozzanat és a szorongás elsődleges fétise, forrása (l. még *A másik oldal, A gyerek*), következésképp a lírai én is csak ebből a szorongásból képes felépíteni saját magát. Ugyanakkor a figyelés jellemző a versbeli megszólalókra is, mint az események követőire (*Az egyetlen zene, Elváló*). A lírai én tehát csak a Másikkal szemben, mint megfigyelt és/vagy mint figyelő, tudja meghatározni saját magát. A problémák ott kezdődnek, hogy a versekben nem lehet elválasztani külső-belső, objektum-szubjektum közti különbséget, s az én egyben a tárgyi világgal, ezzel is csak az én és az identitás változékonyságát, fluiditását hangsúlyozva.²⁶ Mondanom sem kell, akárcsak Hajnóczy írásaiban.

Érdekesnek találom továbbá a névadásban rejlő különbségeket is. A *Betűember* figurái inkább a nyelv materialitását jelentő betűből emelkednek névvé. Bajtainál az elbeszélővel „szimbiozisban élő Idegen”²⁷, a Doppelgänger nemcsak mint a szubjektum halálával fenyegető Másik jelenik meg, hanem mint a szöveg és a nyelv Másikja, mely előbb-utóbb bekebelezi a megszólaló ént, a beszédet és az írást. Ez jelenik meg a címadó figurájában is:

²⁶ „Mert minden emberben / élnek ketrecek, és az én ketrecemben / halott állatok vannak, és halott arcok, / végtagok. És tudom, hogy én kinek / a ketrecében élek, és hogy éltek mások / is az én ketrecemben nem olyan régen [...]” *Ketrecek*, 8.; „Mintha lehetne bármit is kezdeni egy tájjal, ami mind én voltam valamikor / [...] Mintha azok a fák már nem az én / ujjaim volnának, mint nem látnám / hogy közelednek felénk a favágók.” *A mező*, 51. Továbbá a kötet középső, *Név és szín* c. ciklusának a versei is erre épülnek.

²⁷ Vö. Dunajcsik Máttyás: Az árnyékos oldal, *Revizor* 2009.10.29. <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/1883/bajtai-andras-betueember/> (2011-02-08)

Visszajött a Betűember. Sáros a bakancsa,
és nagy sötét foltok vannak a kabátján,
az arcán a bőr pedig olyan barnás-vöröses,
mintha nyers hússal dobálták volna meg.

[...]

Az ágyam, a nevem, és persze övé
minden bűntudat, szégyen, tévedés, ami ezek
között a görbe falak és csavarhúzóok között élt.
Valamiért most mégis megnyugodtam.

[...]

És le kell majd vágnom a körmeit. És meg
kell majd tanítanom újra írni. Mert hallani, hogy
zsebében csörögnek a lemetszett ékezetek, amik
nélkül eddig nem értettük, mit mond a másik.

(A Betűember, 53–54.)

Embólia kisasszonyhoz képest annyi változás történik, hogy a beszélő szubjektum részéről jóval familiárisabb a viszony a szorongást jelentő képzetekkel. A Betűember, bár ugyanúgy az ösztön-én kivetítődése, aki bizarr (testi) megjelenésével, írástudatlanságával hangsúlyosan prekulturális szinten áll, a kultúrába emelésével viszont a lírai én a megértést biztosító hiányzó ékezeteket nyerheti. A körömlévágás inverz módon éppen a lemetszett ékezetekben tér vissza metaforikusan. Ez a gondolat jelenik meg a fentebb már idézett versek mellett *A másik oldal*, illetve *A kislány* c. szövegekben²⁸ is. Bajtai verseiben – úgy tűnik – valamilyen módon a szöveg és a megértés előfeltétele a félelemmel, szorongásokkal való szembenézés, törődés. Ez az az erő, amelyből a beszéd táplálkozik.

Végezetül kitérnék még röviden a harmadik ciklus *Jézus menyasszonya*-idézetére. Bajtai a következő részt ragadja ki a kisregényből: „*Aztán azt álmodta, hogy meggyulladt benne a tej, és két mocskos, bivalyszemű munkás megragadja a két karját, aztán betuszkolják a mentőkosziba. A mentőket egyébként az anyja hívta ki. Majd valaki égetett cukrot tett egy fadobozba; levágott emberi kezét. Égett egy gyerek, volt egy torta is. A torta mellett egy ólomkristály vázában tulipánok lángoltak. Az ünnepi asztalnál nem volt ott senki, csak ő, és úgy érezte: hajrákja van.*”²⁹ Bár konkrét textuális választ nem tudnék megfogalmazni arra a kérdésre vonatkozólag, miért pont ez a rész kerül a harmadik ciklus elejére, de talán néhány hipotézis megkísérelnék felállítani. Meg merem kockáztatni, hogy az idézett rész konkrét kisregénybeli szemantikai szerepe kevésbé lehet itt érdekes. Sokkal inkább fontos a kimetszés helye és kontextusa, hiszen ez a *Jézus menyasszonya* rémvízióinak mind képi világában, mind szerkeze-

²⁸ „A testemnek van egy árnyékos oldala. /A sötétben él, ragadós kezeivel állandóan tapogatózik. [...] Alig hasonlít rám, de ha kérdezik, azt mondom / hogy a testvérem. Pedig nem érdemli meg. / [...] Együtt élek vele, / akár egy öreg végtaggal, néha megsétáltatom.” *A másik oldal*, 12–13.; „Egy kislány jön mellettem mindig, amikor / bevásárolni megyek. Beteg lehet, mert / hámlik a bőre, és apró, fekete kiütések / vannak az arcán. Nem tudom, mi baja, / de elkísér mindig, és én fogom a kezét. / [...] Sokszor érzem úgy, mintha egyedül én / tartanám életben azzal, hogy vásárolni / járok.” *A kislány*, 28.

²⁹ Hajnóczy Péter: *Jézus menyasszonya*, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 135.

tében az egyik legszürreálisabb álomképe.³⁰ A szürreális asszociációkon alapuló metaforikus narratív struktúra, a montázsszerűen egymás mellé vágott képsorozat pedig kétségtelenül közel állhat Bajtai szövegvilágához, vagy legalábbis vonzó lehet számára. Ezek alapján a mottó értelmezhető az elődnek, a szürreális képek „mesterének” tett ajánlasként, illetve a hang segítségül hívásaként. Hommage à Hajnóczy. Érdeemes azonban feldarabolni a képsorozatot, hátha elvezethet minket egy másfajta megközelítéshez. Tehát: az első kép a fiú mentők általi elszállítása, a második: a doboz, benne az égetett cukorral és/vagy a levágott kézzel, a harmadik az égő gyerek és a torta, a negyedik a torta, mellette a lángoló tulipánokkal, végül szinekdochikusan tágul a kép és az elhagyatott ünnepi asztalt láthatjuk a hajrákos (?) fiúval. A látomás szervező alapotívuma a tűz (lángolás, égés) és az ünnepi asztal. Az egyik legerősebb kép pedig az égő gyerek mellett a doboz a levágott kézzel. Ezek után érdemes a ciklus első versét (*A szoba*) elolvasni, melyet lehet (akár) az idézett képsorozat külső nézőpontjaként értelmezni, a versben ugyanis szintén megjelenik a kéz és a haj motívuma, valamint az ünnepi asztal képe:

Abból a szobából mindenféle zaj kihallatszott.
Négylábú állatok futkosása, hajmosásé,
Egy kéz vergődése – talán integetni próbált.
A kínlódás hangjai voltak, egy fénykép
Küszködött, vagy csak a gyerekkor ragaszkodott
Mégkímélt emlékeikhez egyre szájalmasabban.

Be kellett volna nyitnom, de nem mertem,
[...] előbb-utóbb úgyis az övék lesznek,
degeszre eszem-iszom majd én is magam
és jót röhögök mindenkin, aki halk.

(*A szoba*, 49.)

Ezek a motívumok azonban visszatérnek még *A mező* vagy a *Túl c.* versekben is. Így a mottó nemcsak az előd megidézésének tűnik, hanem strukturálisan-motivikusan is beépül a ciklusba. Összefoglalva a fentebb elmondottakat. Kétségtelen, hogy líra és próza sajátos találkozásával van dolgunk. Bajtai nem egyszerűen tiszteleg, fejet hajt a megidézett Hajnóczy alakja előtt, hanem szorosabb nyelvi-retorikai szinteken fonódik össze a szövegekkel. A Hajnóczy-próza egyértelműen egy követésre, „imitálásra” érdemes korpusznak tűnik fel Bajtai verseiben. Megkockázatom, hogy ez a hatás mentesnek tűnik mindenféle bloomi értelemben vett hatásiszonytól. Nem „trónfosztás” zajlik, sokkal inkább egy olyan felszabadultabb, nyugodtabb nyelvi párbeszéd, melyről Krusovszky Dénes beszél a kortárs fiatal szerzők kapcsán.³¹ Mindenesetre a kötet és a versek szorosabb olvasatai segítséget nyújthatnak nekünk a további tájékozódásban a kortárs költészet területén.

³⁰ A rémképek és víziók vizsgálatához I. Cserjés id. m. 164–187. Vö. Hideg János: Jelképek vonzásában In Hová lettem, id. m. 149–162.

³¹ „Újabb Titkok a Telep életéről” Tamás Zsuzsa interjúja Krusovszky Dénessel, Prae.hu 2009.09.26. <http://www.prae.hu/prae/articles.php?aid=2270> (2011-02-08)

A halál kilovagolt...

A fentebb elemzett Bajtai *Betűember* című kötete alapján úgy látom, hogy árnyalnunk kell a kissé leegyszerűsítő, az argumentatív munkát inkább megkerülő kijelentéseket. Bár itt csak egy alkotót emeltem ki, a sort lehetne folytatni. Kétségtelen, hogy a fentebb emlegetett Nemes Z. Márió költészete fontos terepnek bizonyul e kérdések tisztázásához. E példák tehát inkább arra sarkallhatnak bennünket, hogy nézzünk szét alaposabban a kortárs magyar költészet területén (is). Hogy ne kapkodjunk, hátha ezen kijelentések differenciáltabbá, árnyaltabbá válhatnak előttünk.

